

ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИ –МОЗИЙ КЎЗГУСИ

Моҳичеҳра Шомуродова

*Юнус Ражабий номидаги Ўзбек миллий мусиқа санъати институти
"Мақом хонандалиги" кафедраси катта ўқитувчиси*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8112298>

Аннотация: Миллий қошиқларимиз мозий садоси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси, Бухоро вилоятининг чекка туманларидан бири бўлган Олот туманининг маданияти, санъати қолаверса, айнан шу туманга хос бўлган ўлан-у куй-қўшиқлари ҳақида ушбу мақолада фикр юритилади.

Калит сўзлар: миллий қўшиқлар, ўланлар, Бухоро вилояти, Олот тумани, маданият, санъат.

Муайян бир ҳудуд, унинг санъати, кадриятлари ҳақида сўз юритишдан аввал унинг тарихий ўтмишига, жуғрофий ўрнига ва этник таркибига назар солиш фойдадан холи бўлмайди. Чунки, ҳар қандай адабиёт ёхуд санъат намунасининг яратилишида ҳудуд ўтмишининг улкан таъсири бор, бу инкор этиб бўлмайдиган тарихий ҳақиқатдир. Шу маънода, Бухоро вилояти Олот тумани фольклор ижрочилиги борасида сўз очганда унинг қадим тарихини, анъаналарини имкон қадар таҳлил қилмоқ мақсадга мувофиқдир. Тўқсон икки бовли Ўзбек халқининг таркибига кирган ҳар бир элат, уруғ, аймақ ва улуснинг ўз тарихи, ўз маданияти ва анъаналари бор. Асрлар бўйи шаклланган фольклор қўшиқлар ва муайян ҳудуднинг ўзигагина хос бўлган удумлар ўша халқ ўтмишининг кўзгусидир. Бухоро вилояти Олот тумани ҳам ана шу улкан силсиланинг бир ҳалқасидир.

Олот–Бухоровилоятининг кенжа туманларидан бири бўлиб, Республиканинг жанубий дарвозаларидан бири саналади. У қўшни Туркменистон Республикаси билан умумий чегарага эга. Бу ҳудудда яшовчи халқнинг оғзаки ижоди ҳам турли манбалар ва чашмалардан озиқланган. Айнан шу ўринда туманнинг жуғрофий ўрни ўз сўзини айтади. Яъни, унинг географик жойлашуви ушбу ҳудуд фольклорига улкан таъсир кўрсатган. Юқорида таъкидланганидек, Олот тумани аҳли асрлар бўйи Туркманлар билан қўшни яшаб келади. Табиийки, халқнинг шеvasи, анъаналари, удумлари ва айтимларига ҳам Туркманларга хос унсурлар, яъни элементлар сингиб кетган. Боз устига, олотликларнинг аксарияти худди Туркманлар ва Хоразмликлар сингари Ўзбек тилининг ўғиз-қарлуқ лаҳжасида сўзлашишади. Асрий борди-келдилар, маданий ва савдо алоқаларини эътиборга оладиган бўлсак, Олот фольклори таркибидаги қўшиқ ва лапарларда, уларнинг матни ва оҳангларида Туркман ва Хоразмликларга хос унсурларнинг учраши табиий бир ҳолдир. Эътиборли жиҳати шуки, Бухоро вилоятининг Олот ва Қорақўлдан бошқа қарийб барча туманларида тожик тили иккинчи тил сифатида фаол истеъмолда, фақат шу икки тумандагина аҳоли Ўзбек тилида сўзлашади. Шундай бўлса-да, сўнгги йилларда Олот фольклорига форсийзабон халқлар айтимлари ҳам сингиб борётганини эътироф этиш лозим.

Яқин қўшничилик боис бир халқ маданиятининг иккинчисига таъсир ўтказиши тарихда кўп учрайди. Масалан, бир пайтлар хуннлар (туркийларнинг қадимий аجدодлари) саркардаси Атилла томонидан забт этилган ҳозирги Венгрия ва Болгария ҳудудида қўлланилган атама ва иборалар қўшни Руминия ва Германияда

яшовчи аҳоли орасида ҳам кенг тарқалган. Тарихий ассимиляция –тамаддунлар, маданиятлар ривожига кучли туртки берувчи омиллардан биридир. Олот халқ айтимларида учрайдиган:

Рўмолим бўядим исли рўёна

Новхонадан сув оқади ҳар ёна,

Бошим олиб кетсам Фароб района

Шунда ҳам совимас ёнган юрагим.

каби мисралар, ёхуд «Қоракўлдан келарман, қошим қаро» сингари айтимлар фикримизнинг далилидир. Фароб –қўшни Туркменистоннинг собиқ Чоржўй, ҳозирги Лебаб вилоятига қарашли, Олот билан чегарадош туман.

Ҳар қандай ҳудуд каби, Олот ҳам ривожланишнинг барча босқичларини ўз бошидан кечирган. Инсоният тараққиётидаги ўзгаришлар, кундалик турмушдаги воқеа-ҳодисалар, маиший ҳаёт муаммолари халқ айтимларида ўз аксини топган.

Дарёлар бўйида кема гузари

Оқ биллага қизил маржон тизали,

Кўнгишлар бир бўлса, била гезали

Кўнгиш бўлак бўлса, тамом узали.

Юқоридаги тўртликнинг илк сатрига диққат қилинса, бир тарихий ҳолат аён кўринади. Яъни, минг йиллар бурун Мохондарёнинг тошиши натижасида ҳозирги Қоракўл ва Олот туманлари ҳудудларида улкан сувлик ҳосил бўлган. Ҳосил бўлган улкан ҳудуддаги сувликда аҳоли балиқчилик ва овчилик билан шуғулланган. Демак, кемалар қатнови йўлга қўйилган, бандаргоҳлар, кема гузарлари, яъни ихчам портлар пайдо бўлган.

Бу фикрни исботловчи далиллар Олот халқ фольклорида кўплаб топилади. Масалан:

Айланмадан айланади кемангиз

Ёрим, ёлгон экан берган ваъдангиз...

мисралари билан бошланувчи халқ термасида ҳам биз юқорида таъкидлаган тарихий вазият, турмуш тарзининг бир парчаси тасвирланади.

Қуйидаги мисралар эса халқнинг кундалик турмуши, маиший ҳаётининг бир қиррасини ойдинлаштиришга ёрдам беради:

Паранг рўмолимни олиш эдаман

Сизни шу жойлара тониш эдаман.

Демак, паранг рўмол, яъни, фаранги, француз рўмоллари азалдан ушбу ҳудудда ҳам машҳур бўлган, аёлларнинг ноёб либослари қаторида турган. Ижрочи аёл тилидан, яқин дўст, дугона топган аёл тилидан куйлаяпти. У ўзи учун қимматли бўлган фаранги рўмолини дугонасининг эски рўмолига алмаштиришга ҳам тайёр, яқинда шу юртга келин бўлиб тушган ёки меҳмонга келган дугонасини ўз юрти билан таништирмоқчи.

Юрт тарихидан яхши маълумки, марказдан узоқ бўлган ҳудудларда саноат ривожини нисбатан суст кечади, аҳоли кўпроқ деҳқончилик, чорвачилик ёки овчилик билан шуғулланади. Шу боис ҳам ҳунарманд аҳли юксак кадрланиб, саноат маҳсулотлари ҳам камёб ҳисобланади. Қуйидаги қўшиқда айнан шу ҳолат акс этган. Гарчи қўшиқнинг даромад қисми «Мавриги» оҳанглирида куйланса-да, асосий матн Олот халқ термаларидан олинганлиги диққатга сазовордир:

Шишани заргарга бердим

Кечалар тортдим фироқ,

Бир қўлимга шам олибман

Бир қўлимга шамчироқ.

*Шамчироқнинг ёнганидан
Ёнмагани яхшироқ,
Бевафо ёр бўлганидан
Бўлмагани яхшироқ...*

Кўриниб турибдики, бир пайтлар Олот ва Қоракўл аҳли орасида жуда машҳур бўлган, тўй-томошаларда муттасил куйланган бу терма чинакам халқона, қўйма мисралардан таркиб топган. Аҳоли маиший ҳаётида ўша пайтлар жуда тақчил бўлган чироқ шишаси ногоҳ синиб қолса, уни дарҳол ташлаб юборишмаган, камёб касб эгалари бўлган заргарлар уни чегалаб беришган. Шам эса ўша пайтларда уйларни ёритишнинг асосий воситаси саналган.

*Томга сепдим шолени
Баланд кўтар полини,
Омон бўлсак кўрармиз
Ёрингнинг жамолини*

мисралари билан бошланувчи термада эса деҳқончиликка хос элементлар ўз аксини топган. Худуд асосан сувликдан иборат бўлиб, кўриқ ерлар тақчиллиги аҳолини шопокорлик билан шуғулланишга ундаган.

Айрим термаларда эса халқнинг турмуш даражаси билан бирга ўша пайтдаги сиёсий-иқтисодий ҳолатга ҳам ишоралар бор. Масалан:

*Қошинг қаторма-қатор
Даданг айвонда ётар,
Дадангнинг феъли қурсин
Сени червонга сотар.*

Ушбу термадан яққол хулоса чиқади: бу мисралар нисбатан кечроқ, Туркистон чор Россияси асоратига тушиб қолган даврларда яратилган. Червон, яъни, червонец–ўша пайтларда муомалада бўлган пул бирлиги, ўн сўмлик купюра. Демак, кўшиқда куйланишича, ота ўз қизининг қалинини ўн сўмлик червонцлар билан оляпти. Червон элементи ўша пайтлари Туркистон заминида яшаган кўплаб халқлар кўшиқларида учрайди. Фарғона-Андижон худудларида яратилиб, анча машҳур бўлган «Гулёрахон» номли халқ кўшиғида ҳам шундай унсурлар учрайди:

*Фабриканинг эшиги
Очилса ёпилмайди,
Фабриканинг қизлари
Червонга сотилмайди.*

Халқ маиший турмушининг кўплаб қирралари, тирикчилик воситалари ва ҳокозолар худудга хос бўлган айтимларда ўз ифодасини топган. Сувликлар чекиниб, воҳада деҳқончилик ривож топгандан сўнг халқ дон эканлари етиштирган ва табиийки, тегирмонга эҳтиёж туғилган. Қўйидаги мисолларга диққат қилайлик:

*Тегирмон угисам, уни гард бўлар
Қайрилиб қарасам, ёра дард бўлар,
Тегирмонни гўра-гўра тортаман
Бу газални куйганимдан айтаман.*

*Тегирмон устида марвар кўчади
Жоним ёрим кўзгинамдан учади,
Қаддимни тикласам, белим санчади
Ман бора билмадим, ёр ўзи галсин.*

Кўплаб кўшиқ, лапар, айтишув, ёр-ёр ва марсияларлар айрим элементлар айнан худудга хос бўлган шеваларда баён этилади. Буни эса, сўзимиз бошида таъкидлаганимиздек, худуд аҳлининг тили, этник таркиби билан изоҳлаш мумкин.

Масалан, мрамор тошдан ясалган тегирмон тоши юқоридаги айтимда «марвар» шаклида ишлатилган.

Асосан аёлларга хос бўлган чарх йигириш машғулоти ҳам, муҳаббат можоролари, айрилиқ дарди ҳам худуд аҳлининг кўплаб айтимларида учрайди, бунда ҳам халқ шеvasи устунлик қилиб, айрим сўзлар айнан Олот лаҳжасида ифода этилади. Масалан:

*Чарх игириб, чарх игириб ҳораман
Чархдан туриб, ёр қошина бораман...*

*Сарҳовуз бўйина сарсалар мани
Оламан дегана берсалар мани,
Оламан деганлар ола билмаса
Ўзимнинг ёрима қўйсалар мани.*

*Рўмолим бор ўриси
Деган қаро гўзлар,
Ўрагасим галмийди
Деган қаро гўзлар,
Бир ёрим бор кўнгилсиз
Деган қаро гўзлар
Сўрагасим галмийди
Деган қаро гўзлар.*

Термадаги «ўриси рўмол» ибораси ҳам ўша даврлардаёқ Россия билан савдо алоқалари йўлга қўйилганини кўрсатиб турибди.

Маълумки, барча замонларда, ҳар қандай ҳудудда ҳам ичимлик суви масаласи катта муаммо бўлган. Гарчи Олот ва Қорақўл асрлар бўйи олдин Махондарё, кейинчалик Зарафшондан сув ичган бўлса-да, иқлим ўзгаришлари боис мазкур дарёлар қуригач, аҳоли қудуқ ва ҳовузлардан фойдаланишга мажбур бўлган. Айнан шу ҳолатлар ҳам халқ фольклор ижрочилигида ўз ифодасини топган. Жуда кўплаб айтимларда дарё, қудуқ, кўл ва сарҳовуз каби сув манбалари тилга олинади, ушбу мотивлар кўмагида айтувчининг юрак дарди, ижтимоий муаммолар ўзига хос тарзда ифода этилади:

*Дарёлар бўйина қамиш битибди
Қамишни оралаб ёрим ўтибди,
Қамишни гўранлар қалам дегайсиз
Олагўз ёрима салом дегайсиз.*

*Сарҳовуз бўйинда толингиз борми
Иситмадан турар ҳолингиз борми,
Галмийсиз-гитмайсиз бизлар томона
Бизданам суюкли ёрингиз борми?*

Айрим халқ термалари шунчалик маҳорат ва иқтидор билан яратилганки, юксак адабиёт талабларига шунчалик моски, уни яратган халқ даҳасига беихтиёр таҳсин айтасиз. Масалан:

*Дарёлар бўйинда ман мерган бўлсам
Отмасмидим сан болани гоз этиб,
Етти кеча-етти кундуз тўй бериб
Ётмасмидим ёнгинангда ноз этиб.*

Қаранг, тўртликда нафақат туроқлар, балки ички қофиялар ҳам мукамал ва гўзал: «гоз этиб-ноз этиб», «отмасмидим-ётмасмидим». Бундан шундай хулоса чиқадики, халқ орасида юксак истеъдод эгалари жуда кўп бўлган. Маданият ва

маърифат марказларидан хийла узоқ манзилларда истиқомат қилган бу халқ ичида туғма шоирлар, қувваи ҳофизаси бениҳоя кучли инсонлар ҳам учраган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Бухоро вилояти Олот туманига хос бўлган фольклор қўшиқлари ҳали ўз тадқиқотчиларини кутиб ётибди. Уни ўрганиш, тўплаш ва алоҳида китоб ҳолида нашр этиш яқин келажакдаги ниятларимиздан бири бўлиб, ушбу уринишларимиз воҳа халқ оғзаки ижоди хазинасига камтарин улуш бўлиб қўшилишидан умидвормиз.

Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган артист
Моҳичеҳра ШОМУРОДОВА